

NAUKOWE ROZUMIENIE KULTURY JAKO ZJAWISKA SPOŁECZNO-EKONOMICZNEGO – PRZEGLĄD KONCEPCJI

THE SCIENTIFIC SENSE OF CULTURE AS A SOCIO-ECONOMIC PHENOMENON – REVIEW OF CONCEPTIONS

Kultura jako przedmiot badań nauk społecznych

Rodowód pojęcia kultury sięga starożytności. Pojęcie to wywodzi się z łacińskiego słowa *cultura*, które pierwotnie oznaczało uprawę roli, zmienianie przez człowieka stanu natury poprzez systematyczne i świadome działania¹. Wraz z upływem czasu jego znaczenie zyskało odmienne konotacje, chociaż występuje ono jeszcze w takich słowach jak *kulturystyka* – systematyczne i świadome kształtowanie swojego, ciała oraz *horticultura* – kształtowanie ogrodów.

Współcześnie *kultura* wiąże się z ukierunkowanym rozwojem pewnych wyższych funkcji psychicznych człowieka, mających na celu jego uszlachetnienie jako jednostki społecznej. Za pierwowzór współczesnego sposobu rozumienia tego pojęcia można uznać wprowadzony przez Cycerona w *Dysputach tuskulańskich* termin *cultura animi* (dosłownie – *uprawa ducha*). Tak pojmowana kultura stanowiła odpowiednik greckiego pojęcia *paidei*, które oznaczało kształtowanie w człowieku poprzez systematyczne działania cnót i ideałów wyznawanych przez społeczeństwo².

Wielowiekowa ewolucja postrzegania terminu *kultura* i jego naukowego znaczenia spowodowała, że określenie to wchodzi w skład leksykonu różnorodnych nauk i orientacji badawczych, takich jak archeologia, antropologia kulturowa, psychologia i socjologia.

Z punktu widzenia przedmiotu badań archeologii *kultura* oznacza zbiór rzeczy materialnych wytworzonych w przeszłości. W tej dziedzinie nauki daną kulturę wyróżnia się ze względu na występowanie na pewnym terytorium przedmiotów posiadających określone cechy. Przykładem takiego użycia terminu *kultura* mogą być takie pojęcia archeologiczne jak kultura menhirów, łuku długiego czy narzędzi kamiennych.

---

* mgr, asystent w Katedrze Finansów Publicznych, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki

¹ J. Gajda, *Antropologia kulturowa. Wprowadzenie do wiedzy o kulturze*, Kraków 2008, s. 17.

² M. Filipiak (red.), *Wprowadzenie do socjologii kultury*, Lublin 2009, s. 9–10.

Przedmiotem badania etnografii są natomiast współcześnie istniejące regiony kultury ludowej. W tym znaczeniu kultura oznacza nie tylko przedmioty, które zostały wytworzone na określonym terenie, ale również zachowania ludzkie dla niego charakterystyczne, takie jak gwara, obyczaje i mity.

Jednym z najszerszych zakresów znaczeniowych kultury posługuje się antropologia kulturowa. W zakres tego terminu włącza ona praktycznie całość bytu ludzkiego – zarówno wytwory materialne, jak również zachowania, instytucje, działalność gospodarczo-techniczną, sztukę, zabawę, kult religijny. Dla antropologii kulturowej kultura stanowi całokształt dorobku ludzkiego. Antropologiczne pojęcie kultury odrzuca obecnie jakikolwiek sposób wartościowania zjawisk wchodzących w jej skład. Antropolog badający kulturę danego ludu lub zbiorowości musi uwzględnić wszystkie segmenty życia społecznego (także takie, które nie mieszczą się w poczuciu jego moralności, na przykład kanibalizm), gdyż w społeczeństwach pierwotnych są one ze sobą ściśle powiązane.

Natomiast psychologia traktuje kulturę przede wszystkim jako zbiór zachowań jednostki, jej myśli, uczuć i reakcji. W aspekcie psychologicznym kultura rozumiana jest jako zbiór reguł i motywów postępowania, które wyznaczają strukturę osobowości badanej jednostki.

Jeszcze inaczej pojęcie kultury definiowane jest przez socjologię, która jako nauka zajmuje się badaniem współczesnych społeczeństw, te zaś charakteryzują się skomplikowaną strukturą i funkcją. Dla socjologii kultura stanowi pewien możliwy do wydzielenia aspekt życia i działalności społeczności ludzkich, związany ze sferą potrzeb i przeżyć niemających charakteru czysto ekonomicznego czy technicznego, które rozwijane są głównie w czasie wolnym³.

Podejmując próbę usystematyzowania głównych sposobów badania kultury, można je podzielić na dwie grupy. Pierwszą z nich stanowią te podejścia badawcze, w których kultura stanowi swoistą własność zbiorowości ludzkich. W grupie drugiej traktowana jest ona natomiast jako system wzorów i treści.

W pierwszej grupie znaczeń, znamienych dla socjologii i psychologii, kultura obejmuje te wszystkie cechy, które są charakterystyczne dla ludzkich zbiorowości powiązanych w systemy stosunków społecznych. W tym podejściu badawczym do kultury włączano czasami jedynie wzory zachowania i myślenia obowiązujące w danym społeczeństwie, traktując wytwory materialne jako tak zwane korelaty kultury, czyli przedmioty będące odzwierciedleniem obowiązujących norm. Według S. Ossowskiego, w kulturze można wyróżnić dwie sfery. Pierwszą stanowić będzie kultura właściwa, druga zaś będzie z kulturą skorelowana⁴. Inni uczeni, tacy jak S. Czarnowski i J. Szczepański, sprzeciwiali się rozdzielaniu materialnych wytworów kultury od tak zwanej kultury duchowej, włączając tym samym do sfery kultury zarówno konkretne wzory myślenia i zachowań, jak również powiązane z nimi wytwory materialne⁵.

---

³ K. Żygulski, *Wstęp do zagadnień kultury*, Warszawa 1972, s. 14–15.

⁴ A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, Warszawa 2007, s. 26.

⁵ M. Filipiak (red.), *Wprowadzenie...*, op. cit., s. 12.

Związki między kulturą a naturą

Kolejnym istotnym problemem definicyjnym jest uwzględnienie związku pomiędzy pojęciami *kultury* i *natury* oraz *kultury* i *cywilizacji*. Związek pomiędzy kulturą a naturą w naukowej refleksji nad kulturą może być rozpatrywany na dwa sposoby. Pierwszy z nich zakłada powiązanie, a nawet wynikanie obydwu pojęć (kultura wynika z natury). Drugi wyraźnie wzajemnie je sobie przeciwstawia.

Rozpatrując przypadek pierwszy (wynikanie), można stwierdzić, że kultura wpływa z natury człowieka w sposób bezpośredni i jest wynikiem jego przystosowania do funkcjonowania w środowisku naturalnym. Koncepcja ta została zaczerpnięta z filozofii Comte'a i po raz pierwszy pojawiła się w pracach J.G. Herdera opublikowanych pod koniec XVIII wieku. W swych poglądach Herder ujmuje pojawienie się kultury jako jeden z etapów ewolucyjnego procesu bytu, związanego z pojawieniem się i rozwojem gatunku ludzkiego, traktując kulturę jako własność daną człowiekowi. Według tej teorii, kultura stanowi swoistą cechę ludzką, która umożliwia człowiekowi przetrwanie w niesprzyjających warunkach środowiska oraz rekompensuje mu braki w jego wyposażeniu fizycznym⁶.

Podobne poglądy wyrażali ewolucjoniści, tacy jak L.H. Morgan i E.B. Tylor. Sam kierunek ewolucjonizmu (XIX wiek) stawiał sobie za cel wyjaśnienie form, jakie przyjmowało społeczeństwo europejskie, poprzez analizę całej historii człowieka oraz przez przedstawienie ewolucji kultury aż do wieku XIX. Ewolucjonizm stanowił próbę zbudowania naukowej teorii społeczeństwa i kultury za pomocą koncepcji ewolucji i postępu. Zgodnie z teoriami ewolucjonistycznymi kultura rozwijała się pod wpływem stopniowych, powolnych zmian, a proces jej rozwoju przebiega w jednym kierunku – od form niższych, takich jak pierwotna dzikość i barbarzyństwo, do form wyższych i złożonych⁷.

Przykładem orientacji teoretycznej, która w sposób jednoznaczny łączyła pojęcie kultury z naturą, był powstały na początku XX wieku funkcjonalizm; jednym z głównych przedstawicieli i prekursorów był B. Malinowski. W swoich pracach wysunął on postulat, według którego kulturę należy rozpatrywać pod względem roli, jaką odgrywa ona w procesie zaspokajania potrzeb. Za punkt wyjścia do analizy kultury Malinowski przyjął potrzeby fizjologiczne, zwane również podstawowymi potrzebami biologicznymi⁸. Udowadniał on, że determinizm biologiczny narzuca niezmiennie sekwencje występujące w każdej kulturze, niezależnie od stopnia jej złożoności i zaawansowania. Każda z tych sekwencji ma ponadto swoją określoną formę i funkcję, która da się opisać językiem anatomii, fizyki, czy też fizjologii. Funkcja, zdaniem Malinowskiego, wyraża zaspokojenie określonego bodźca w wyniku odpowiedniego zachowania. Modyfikacja bodźców natury biologicznej (popędów) następuje poprzez oddziaływanie tradycji, a wynikiem tego oddziaływania jest przypisanie danym bodźcom określonych sposobów ich zaspokojenia. Malinowski przypisuje określonym potrzebom podstawowym odpowiednie reakcje kulturowe. Tak więc reakcją kulturową na

⁶ J.G. Herder, *Myśli o filozofii dziejów (wybór)*, Warszawa 2000, s. 42–43.

⁷ E. Krawczak, *Antropologia kulturowa: klasyczne kierunki, szkoły i orientacje*, Lublin 2004, s. 37–38.

⁸ A. Kłoskowska, *Kultura masowa*, Warszawa 1980, s. 73–74.

podstawową potrzebę, jaką jest przemiana materii, będzie zaopatrywanie się w żywność, a na potrzebę reprodukcji – pokrewieństwo⁹.

Drugi sposób pojmowania związku pojęć *natura* i *kultura* zakłada, że pojęcia te są wobec siebie przeciwstawne. Związane jest to między innymi z antycznym źródłosłowem terminu *kultura*, którego rozumienie wyraźnie stawiało granice między światem naturalnym a światem kultury wytworzonym w wyniku pracy i starań ludzkich.

W naukowym podejściu do badań kultury wyraźne rozdzielenie zjawisk do niej należących i świata natury nastąpiło już w 1688 roku wraz z opublikowaniem teorii S. Pufendorfa. Teoria ta była teorią racjonalistyczną, związaną z rozważaniem nad stanem i prawami natury. Zgodnie z nią, kultura stanowi zbiór wszelkich wytworów, wynalazków i urządzeń, dzięki którym gatunek ludzki został wprowadzony w ramy określonego porządku. W procesie tym szczególną rolę miało odegrać pojawienie się społeczeństwa, zwłaszcza w jego obywatelskiej formie¹⁰.

Teorie zakładające przeciwstawny charakter pojęć kultury i natury często podkreślają, że zdolność tworzenia kultury, pomimo biologicznego podłoża, ujawnia się dopiero pod wpływem katalizatora, jakim są relacje interpersonalne stanowiące podstawę budowania więzi społecznych. Do tego typu teorii należą te wytworzone na gruncie nurtu dyfuzjonistycznego. Nurt ten powstał na początku XX wieku i stanowił odpowiedź na teorie ewolucjonistów. Zgodnie z teoriami proponowanymi przez dyfuzjonistów, zwłaszcza przez F. Boasa, kultura nie rozwija się według jednego, uniwersalnego prawa, lecz jej rozwój stanowi proces, na którego kształt wpływa wiele czynników społecznych¹¹. We wcześniejszych teoriach, uznających zależność pojęciową między kulturą a naturą, jednym z głównych czynników mających wpływ na rozwój kultury była rasa. Dzięki pracom i badaniom terenowym przeprowadzonym przez F. Boasa teorie uznające rasę za czynnik mający wpływ na formowanie się kultury zostały odrzucone i zastąpione teoriami o jedności natury ludzkiej¹².

Najbardziej jaskrawym przykładem teorii naukowych przedstawiających pojęcia *kultura* i *natura* jako przeciwstawne były teorie proponowane przez konfiguracionistów. Konfiguracionizm, znany też jako szkoła kultury i osobowości, skupiał się na badaniu jednego zjawiska społecznego, jakim jest proces socjalizacji jednostki oraz relacje zachodzące na płaszczyźnie jednostka – system kulturowy¹³. Najbardziej skrajnym przykładem teorii konfiguracionistycznej, która przeciwstawia obydwa pojęcia w sposób kategoriyczny, jest koncepcja zaproponowana przez R. Lintona. Wysuwa on postulat, wedle którego, z punktu widzenia jednostki, kultura, w jakiej ona uczestniczy, stanowi jej dziedzictwo społeczne całkowicie oderwane od dziedzictwa biologicznego¹⁴.

Ważnym problemem w pojmowaniu terminu *kultura* jest jego bliskożnaczość z terminem *cywilizacja*. Bliskożnaczość ta występuje zarówno w mowie potocznej, jak również na gruncie języka naukowego. Nieścisłości te mają swoje źródło w XVIII wieku, kiedy to zaczęto się posługiwać terminami o niemal identycznym znaczeniu.

⁹ B. Malinowski, *Kultura i jej przemiany*, Warszawa 2000, s. 86-121.

¹⁰ A. Kłoskowska, *Kultura masowa*, op. cit., s. 13.

¹¹ Z. Mach, *Kultura i osobowość w antropologii amerykańskiej*, Warszawa – Kraków 1989, s. 23-27.

¹² F. Boas, *The Mind of Primitive Man*, New York 1965, s. 130.

¹³ Z. Mach, *Kultura i osobowość...*, op. cit., s. 38.

¹⁴ R. Linton, *Kulturowe podstawy osobowości*, Warszawa 1975, s. 40-43.

Termin *cywilizacja*, jak i termin *kultura*, ma swój źródłosłów w łacinie. Zawiera on w sobie dwa pojęcia. Pierwszym z nich jest łacińskie *civitas* oznaczające zorganizowane społeczeństwo oraz *civis* – oznaczające obywatela. Używanie pojęcia *cywilizacja* zamiennie z pojęciem *kultura* związane było z wartościującym podejściem ówczesnej nauki do zagadnień związanych ze sferą kultury. Bycie cywilizowanym oznaczało stan przeciwny do barbarzyństwa i prymitywizmu. Oznaczało to również przynależność do oświeconego społeczeństwa, które panuje nad siłami przyrody. Ówczesna nauka traktowała zarówno kulturę, jak i cywilizację jako pojęcia wartościujące, a społeczeństwa pierwotne jako pozbawione wszelkiej kultury i cywilizacji, czyli pozostające w stanie naturalnym.

Używanie jednocześnie dwóch bliskoznacznych terminów doprowadziło do konfliktu między myślicielami oświeceniowymi, który trwał niemalże do wieku XX, doprowadzając do rozgraniczenia znaczeń obydwu terminów, a nawet do stawiania ich w opozycji względem siebie. Znalazło to wyraz w pracach antropologów niemieckich i francuskich. Konflikt ten oparty był w znacznym stopniu na przesłankach natury nacjonalistycznej. To, co we Francji rozumiane było jako transnarodowa cywilizacja stanowiąca najwyższe dobro, w Niemczech traktowane było jako zagrożenie dla lokalnych kultur. Termin *cywilizacja* był domeną frankofilskich myślicieli związanych z ośrodkami władzy politycznej. Termin *kultura* był natomiast pojęciem wykreowanym w środowisku intelektualistów niemieckich stojących w opozycji do dworów i arystokracji¹⁵.

We Francji, jak również w arystokratycznych kręgach Europy znajdujących się pod wpływem myśli francuskiej, dominującym terminem był termin *cywilizacja*. Odnosił się on do dwóch pojęć o odmiennym znaczeniu. Pierwsze z nich dotyczyło obserwowalnych cech danej zbiorowości, takich jak materialne, intelektualne i moralne aspekty życia społecznego. Tak rozumiana cywilizacja nie niosła ze sobą sądów wartościujących. Charakter wartościujący miało drugie znaczenie tego terminu, rozumiane jako własna, wysoko oceniana cywilizacja, do której dostęp jest dany jedynie jednostkom uprzywilejowanym.

Słowo *civilisation* weszło do użytku potocznego jako antyteza barbarzyństwa i dzikości około roku 1798. Miało to związek z próbami nakreślenia przez francuskich intelektualistów historii uniwersalnej, według której rozwój społeczeństwa następował w procesie ewolucji poprzez trzy kolejne stadia: dzikości, barbarzyństwa i cywilizacji. Podejście to zostało stosunkowo szybko zakwestionowane, a termin *cywilizacja* podzielono na poziomy i stadia, jednakże nadal zawierał on w sobie idee postępu i rozwoju. Przyjmowano, że nawet wśród „narodów ucywilizowanych” poziom „ucywilizowania” jest różny. Zakładano też, że występowanie tych różnic uwarunkowane jest poziomem postępu intelektualnego i społecznego, a jednoczesny rozwój intelektualny i społeczny nastąpił jedynie we Francji¹⁶.

W Niemczech w okresie oświecenia powszechnie używanym terminem był termin *kultura* (*der Kultur*). W początkowym okresie miał on znaczenie zbliżone do pojęcia cywilizacji używanego we Francji, jednakże wraz z rozwojem nauki niemieckiej zaczęto rozróżniać te dwa terminy. Cywilizacji zaczęto przypisywać własności, które ujawniały się w rzeczywistości zewnętrznej – ceremonii, etykietce, wytworach mate-

15 D. Cuche, *La notion de la culture dans les science sociales*, Paris 2004, s. 10–11.

16 R. Linton, *Kulturowe podstawy...*, op. cit. s. 40–43.

rialnych. Kultura została natomiast powiązana z rzeczywistością wewnętrzną, ze sferą duchową i umysłową. Zgodnie z tym rozróżnieniem, plemiona pierwotne mogły posiadać cywilizację rozumianą jako pewien porządek polityczny przy jednocześnie niskim poziomie kultury, jak również posiadać wysoko zaawansowaną kulturę, przy jednocześnie niskim rozwoju cywilizacyjnym.

Podczas gdy we Francji cywilizacja postrzegana była jako wieloaspektowa całość, która swym zakresem obejmuje wszystko to, czym społeczeństwo zachodnie miało górować nad społeczeństwami uznawanymi za bardziej prymitywne, w Niemczech cywilizacja rozumiana była jako coś skrajnie użytecznego, posiadającego charakter zewnętrzny. Dla niemieckich myślicieli cywilizacja była oderwana od barier narodowych i czasowych, podczas gdy *Kultur* była ograniczona w czasie i przestrzeni, pokrywając się swym zakresem z czymś, co dziś określa się jako tożsamość narodowa. Niemiecka *Kultur* pokrywa się znaczeniowo z Cycerońską *cultura animi*, odnosząc się do aktów natury artystycznej, intelektualnej i religijnej. Pojęcie to związane było z osobistymi osiągnięciami i samodoskonaleniem. Francuz mógł twierdzić, że jest człowiekiem cywilizowanym, nie posiadając na swoim koncie żadnych osiągnięć osobistych, Niemiec zaś musiał sam dochodzić do stanu ukulturalnienia poprzez długotrwały proces edukacji i rozwoju duchowego¹⁷.

Podsumowując, termin *cywilizacja*, w swym obecnym znaczeniu, jest utożsamiany z terminem *kultura materialna*, czyli dotyczy on jedynie tych wytworów człowieka, które mają za zadanie zaspokoić jego potrzeby materialne. Kultura duchowa natomiast polega na wysiłku i dążeniu człowieka do pewnych, przyjętych przez niego i przez społeczeństwo ideałów, takich jak piękno, dobro, sprawiedliwość. Istotą kultury duchowej stanowi zespół obiektywnych treści znaczeniowych, które istnieją w sposób niezależny od wszelkich uwarunkowań historycznych¹⁸.

Podstawowe podejścia do definiowania kultury

Na gruncie nauk humanistycznych funkcjonuje bardzo duża liczba definicji pojęcia *kultura*, przy czym często różnią się one między sobą w znaczący sposób. Każda z używanych definicji uwzględnia pewien konkretny, wąski punkt widzenia zjawisk wchodzących w całość kultury. Przyczyną tego stanu rzeczy może być fakt, iż sfera kultury stanowi przedmiot zainteresowań badawczych wielu różnych dyscyplin naukowych. Wielokrotnie podejmowane były próby sformułowania jednej, uniwersalnej definicji kultury, jednakże nie przyniosły one oczekiwanych rezultatów. Dzięki tym staraniom udało się jedynie wytypować w sposób ogólny obszar znaczeniowy terminu, z którym zgadza się większość badaczy.

R. Linton uważał, że „istotą wszelkich definicji kultury jest to, iż wybierają one pewne aspekty całego pojęcia oznaczonego owym terminem i kładą nacisk na nie, kosztem innych aspektów. Nacisk ten, a w konsekwencji także wartość definicji, zależy od tego, jaki szczególny cel definiujący ma na uwadze. Istnieje wiele możliwości definiowania kultury, a każda jest użyteczna w połączeniu z dociekaniem określonego rodzaju”¹⁹. Dlatego też na gruncie nauk społecznych powstało bardzo wiele definicji kul-

---

¹⁷ D. Cuhe, *La notion de la culture...*, op. cit., s. 24–28.

¹⁸ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1965, s. 45.

¹⁹ R. Linton, *Kulturowe podstawy...*, op. cit., s. 44.

tury. Ich gruntownego przeglądu i klasyfikacji dokonali A.L. Kroeber i C. Kluckhohn. Autorzy ci, po przeprowadzeniu gruntownej analizy pojęcia kultury, zebrali 168 przykładów jej określeń w naukach społecznych²⁰. Najpełniejsze polskie opracowanie zagadnienia definicji kultury zostało dokonane przez A. Kłoskowską, która podobnie jak A.L. Kroeber i C. Kluckhohn wymienia sześć sposobów definiowania kultury (zob. tabela 1). Typologia ta stanowi jedynie zestawienie pewnych typów idealnych definicji i jest użyteczna w celu uporządkowania ogromnej liczby pozycji literatury ze względu na kryterium pewnych aspektów teoretycznych stanowisk autorów definicji tego pojęcia.

Pierwszy typ definicji kultury to typ opisowo-wyliczający (nominalistyczny). Typ ten jest charakterystyczny dla początkowego okresu rozwoju nauk o kulturze. Definicje te traktują kulturę jako zbiór określonych przedmiotów i działań, a definiowanie odbywa się poprzez wyliczenie, które z nich należą do kultury lub są z jej zbioru wykluczone. W przypadku tego typu definicji kryterium, według którego niektóre aspekty życia społecznego i niektóre przedmioty traktowane są jako elementy kultury, a inne nie, nie jest wyraźnie sformułowane i ma raczej intuicyjny charakter. Przykładem tego sposobu definiowania jest pierwszy człon definicji kultury zaproponowanej przez E.B. Tylora: „Kultura, czyli cywilizacja, jest to złożona całość, która obejmuje wiedzę, wierzenia, sztukę, moralność, prawa, obyczaje oraz inne zdolności i nawyki nabyte przez ludzi jako członków społeczeństwa”²¹. Taki sposób definiowania jest charakterystyczny dla archeologii i etnografii.

Do definicji nominalistycznych można również zaliczyć definicję autorstwa B. Malinowskiego, która brzmi: „Kultura jest integralną całością, na którą składają się narzędzia i dobra konsumpcyjne, konstytucyjne statuty różnorodnych społecznych ugrupowań, ludzkie idee i rzemiosła, wierzenia i zwyczaje”²².

Drugi typ definiowania kultury stanowią definicje historyczne, w których główny nacisk położony jest na czynnik tradycji, traktowanej jako mechanizm kształtowania dziedzictwa kulturowego i przekazywania kultury. Kultura definiowana jest w nich jako charakterystyczny dla gatunku ludzkiego sposób przekazywania doświadczenia przyszłym pokoleniom. Minione doświadczenie człowieka może się wyrażać w sferze materialnej, a jego przekazywanie kolejnym pokoleniom odbywa się poprzez nauczanie i wychowanie. Przykładem takiej definicji jest definicja sformułowana przez S. Czarnowskiego, która brzmi: „kultura jest dobrem zbiorowym i zbiorowym dorobkiem, owocem twórczego i przetwórczego wysiłku niezliczonych pokoleń. O kulturze można mówić dopiero wtedy, gdy odkrycie czy wynalazek zostaje zachowany, gdy jest przekazywany z pokolenia na pokolenie, gdy staje się dorobkiem trwałym zbiorowości ludzkiej, a nie przyzwyczajeniem poszczególnej jednostki czy mniemaniem osobistym”²³.

²⁰ A. Kłoskowska, *Kultura masowa*, op. cit., s. 13.

²¹ E. Nowicka, M. Głowacka-Grajper (red.), *Świat człowieka, świat kultury. Antologia tekstów klasycznej antropologii*, Warszawa 2009, s. 82.

²² B. Malinowski, *Kultura i jej przemiany*, op. cit., s. 59.

²³ S. Czarnowski, *Kultura*, Warszawa 1958, s. 5.

Tabela 1. Klasyfikacja typów definicji kultury

Typ definicji kultury	Cechy charakterystyczne
Opisowo-wyliczające (nominalne)	Wyliczenie zbioru przedmiotów i działań wchodzących w zakres pojęcia „kultura”.
Historyczne	Tradycja jako główny mechanizm przekazywania dziedzictwa kulturowego i tworzenia kultury.
Normatywne	Wzory, normy i modele zachowań jako element kluczowy dla istnienia kultury.
Psychologiczne	Nacisk na psychiczne mechanizmy tworzenia kultury, takie jak uczenie się czy internalizacja obowiązujących norm.
Strukturalistyczne	Określenie danej kultury poprzez jej strukturę (podstawowe elementy i związki zachodzące między nimi).
Genetyczne	Próby wyjaśnienia pochodzenia kultury.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Kłoskowska, Kultura masowa, Warszawa 1980, s. 21–23; M. Filipiak (red.), Wprowadzenie do socjologii kultury, Lublin 2009, s. 15–19.

Trzeci typ definicji kultury to definicje normatywne, w których akcentowane jest przyporządkowanie się zachowań ludzkich normom, wzorom, wartościom i modelom. Podporządkowywanie się jednostki obowiązującym normom i nakazom postrzegane jest w tym przypadku jako właściwość zachowań kulturowych. Definicje te bardzo często akcentują rolę społeczeństwa jako nośnika i gwaranta trwania kultury, dlatego często stosowane są w socjologii. Do tego typu definicji zbliża się ujęcie kultury sformułowane przez A.L. Kroebera i T. Parsonsa. Określało ono kulturę jako „przekazywane i wytworzone treści i wzory wartości, idei i innych symbolicznie znaczących systemów, będące czynnikami kształtującymi ludzkie zachowania oraz wytwory, stanowiące produkt zachowania”²⁴.

Czwarty typ definicji kultury stanowią definicje o charakterze psychologicznym. W definicjach tych badacze skupiają szczególną uwagę na psychicznych mechanizmach kształtowania się kultury, takich jak procesy uczenia się, formowania nawyków kulturowych czy internalizacji norm obowiązujących w danej zbiorowości i wartości przez tę zbiorowość uznawanych. Szczególnie akcentowana jest rola, jaką w procesie kształtowania się kultury odgrywa umiejętność uczenia się i naśladowania. Jednym z pierwszych psychologicznych ujęć kultury jest ujęcie zaproponowane przez J.G. Herdera. Zgodnie z jego teoriami zjawiska kultury powinno się rozpatrywać w dwóch aspektach – genetycznym, według którego realizacja kultury następuje na drodze tradycji, rozumianej jako przekazywanie dorobku zachodzące pomiędzy jednostkami a całymi pokoleniami, i organicznym, zgodnie z którym tradycji odpowiada zdolność człowieka do przyjmowania elementów dziedziczonych²⁵.

Drugim przykładem psychologicznych definicji kultury jest definicja autorstwa S. Ossowskiego: „kultura jest [...] pewnym zespołem dyspozycji psychicznych przeka-

²⁴ A.L. Kroeber, T. Parsons, *The Concepts of Culture and Social Systems*, s. 583, cyt. za: A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, op. cit., s. 24.

²⁵ J.G. Herder, *Myśli o filozofii...*, op. cit., s. 42–43.

zywanych w łonie danej zbiorowości przez kontakt społeczny i uzależniony od całego systemu stosunków międzyludzkich”²⁶.

Piątą kategorię definicji kultury stanowią definicje strukturalistyczne. Skupiają się one przede wszystkim na strukturze konkretnej kultury rozumianej jako zasadnicze elementy składające się na daną kulturę oraz ich wzajemne, wewnętrzne powiązania. U podstaw koncepcji badania zjawisk kultury pod względem ich struktury leży teoria strukturalizmu C. Lévi-Straussa. Uważał on, że metody stosowane w badaniach nad językiem można zastosować też do badań nad strukturami pokrewieństwa, ponieważ stanowią one również pewien system komunikacji, w którym obrzędy, mity i zwyczaje mogą być traktowane jako systemy znaków, co pozwala na badanie ich metodami charakterystycznymi dla lingwistyki²⁷.

Zazwyczaj w strukturalistycznych typach definicji wymienia się cztery kategorie elementów kultury. Są nimi elementy: materialno-techniczne, społeczne, ideologiczne i psychiczne. Definicje tego typu stosuje się raczej do badania specyficznych struktur konkretnych kultur niż do badania kultury w ogóle.

Ostatnim typem definicji są definicje genetyczne, skupiające się na wyjaśnieniu pochodzenia kultury. Typ definicji genetycznych można podzielić na dwie grupy. Pierwsza z nich dotyczy wewnętrznego rozwoju kultury, przebiegającego od form niższych do wyższych. Druga dotyczy wyłaniania się kultury ze stanu naturalnego. W obydwu grupach kulturę traktuje się jako sumę wytworów zachowań ludzkich, które powstały w wyniku działalności człowieka, przy czym jedni autorzy w swych definicjach kładą większy nacisk na aktywność intelektualną, inni natomiast na fizyczną. Definicje genetyczne powstawały na gruncie teorii ewolucjonistycznych, a wyłaniające się z nich pojęcie kultury ma charakter wartościujący. Przykładem takiego wartościującego podejścia może być teoria zaproponowana przez L.H. Morgana, zgodnie z którą proces rozwoju kultury przebiega liniowo przez siedem stadiów: niższy stan dzikości, średni stan dzikości, wyższy stan dzikości, niższy stan barbarzyństwa, średni stan barbarzyństwa, wyższy stan barbarzyństwa i stan cywilizacji – tożsamy z osiągnięciem przez daną społeczność kultury²⁸.

Jak wspomniano, pojęciem kultury posługują się różne dziedziny nauk, z których niemal każda przyjmuje taką definicję tego terminu, jaka jest zgodna z jej obszarami badawczymi. Przed problemem przyjęcia odpowiedniej definicji kultury stanęła również ekonomia. Na gruncie tej nauki można wyróżnić dwie obowiązujące definicje tego pojęcia.

Pierwsza definicja określa pojęcie kultury w szerokim ujęciu antropologiczno-socjologicznym. Zgodnie z tą definicją kultura stanowi zestaw określonych postaw, poglądów i praktyk charakterystycznych dla danej grupy społecznej lub przez grupę tę podzielanych. W wyodrębnianiu grupy może posłużyć szereg kategorii, z których najczęściej stosuje się kategorię własności politycznych (np. kultura totalitaryzmu), geograficznych (np. kultura europejska) i etnicznych (np. kultura korporacyjna). Taka definicja pojęcia *kultura* jest w ekonomii szczególnie przydatna przy analizie znaczenia czynników gospodarczych oraz relacji między kulturą a rozwojem gospodarczym.

²⁶ S. Ossowski, *Z zagadnień psychologii społecznej. Dzieła*, t. 3, Warszawa 1967, s. 163, cyt. za: M. Filipiak (red.), *Wprowadzenie...*, op. cit., s. 18.

²⁷ A. Chwieduk, A. Pomieciński, *Francuska antropologia kulturowa wobec problemów współczesnego świata*, Warszawa 2008, s. 28.

²⁸ E. Nowicka, M. Głowacka-Grajper (red.), *Świat człowieka – świat kultury...*, op. cit., s. 74–76.

Druga z przyjętych na gruncie nauk ekonomicznych definicji kultury jest zmodyfikowaną definicją E.B. Tylora²⁹. Zgodnie z nią kultura „obejmuje pewne działania podejmowane przez ludzi oraz rezultaty tych działań, które wiążą się z intelektualnym, moralnym i artystycznym aspektem ludzkiego życia”³⁰. Tak zdefiniowane pojęcie kultury wymaga jednak pewnego doprecyzowania. Z punktu widzenia ekonomisty istotne jest, aby w sposób jednoznaczny móc określić, czy dane dobro lub działanie wchodzi w zbiór tworzący pojęcie kultury. D. Throsby wymienia trzy cechy, które powinny cechować działania wchodzące w skład pojęcia *kultura*. Po pierwsze działania te wymagają pewnej kreatywności, po drugie mają one na celu generowanie i przekazywanie znaczenia symbolicznego, po trzecie ich potencjalny rezultat będzie stanowił formę własności intelektualnej³¹.

Cechy kultury

Zaakcentowanie w definicji kultury jednego aspektu tego pojęcia odbywa się zawsze kosztem pominięcia innego. Łatwiej jest zdefiniować pojęcie kultury poprzez wymienienie jej podstawowych i powszechnie akceptowanych, na gruncie prawie wszystkich nauk zajmujących się tym zagadnieniem, cech. Cechy te można podzielić na dwie kategorie. Pierwszą z nich są właściwości kultury, które zawarte są w większości definicji tego pojęcia. Zaliczyć tu należy: związek kultury z człowiekiem, jej społeczny charakter, powtarzalność oraz wyuczony charakter zjawisk kulturowych. Do drugiej grupy zaliczyć należy czasowy i przestrzenny wymiar kultury oraz jej systemowy i adaptacyjny charakter³².

Związek kultury z człowiekiem wyraża się przede wszystkim w fakcie, iż to człowiek jest jedynym twórcą kultury. To właśnie potrzeby ludzkie zaspokajane są w drodze jej tworzenia. Kierunek wzajemnego oddziaływania kultury i człowieka może zostać odwrócony. Można zaryzykować stwierdzenie, że człowiek i jego rozwój jest w pewnym stopniu kształtowany przez kulturę.

Spółeczny charakter zjawisk kulturowych wynika ze związków kultury z człowiekiem jako istotą prowadzącą społeczny tryb życia. Kultura, pomimo iż jest tworzona przez jednostki i na nie oddziałuje, to istnieje tylko dzięki życiu zbiorowości. To dzięki istnieniu zbiorowości mogą się spełnić dwa warunki powstania kultury. Są nimi dyfuzja, polegająca na przekazywaniu elementów danej kultury w przestrzeni i w czasie, oraz gromadzenie i przekazywanie doświadczeń między pokoleniami, niezbędne do wytworzenia kultury i przekazywania jej wzorów. Pomimo iż konkretne definicje pojęcia *kultura* kładą nacisk albo na jednostkowy, albo na społeczny aspekt kultury, to praktycznie każda definicja odwołuje się w jakimś stopniu do zbiorowości jako elementu konstytuującego kulturę³³.

Trzecią cechą kultury jest powtarzalność lub regularność jej zjawisk. Ze względu na tę właśnie cechę powstaje problem, jak dalece rozpowszechnione musi być dane przekonanie lub zachowanie, by można je było zaklasyfikować jako przejaw kultury.

---

²⁹ Podobną definicją posługuje się w swoich pracach A. Kłoskowska.

³⁰ D. Throsby, *Ekonomia i kultura*, Warszawa 2010, s. 19.

³¹ *Ibidem*, s. 20.

³² M. Filipiak (red.), *Wprowadzenie...*, op. cit., s. 37–43.

³³ E. Nowicka, *Świat człowieka – świat kultury. Systematyczny wykład problemów antropologii kulturowej*, Warszawa 2005, s. 61.

S. Czarnowski uważał, że o kulturze można mówić tylko wtedy, gdy następuje zachowanie danego odkrycia czy wynalazku i gdy to odkrycie czy wynalazek są przekazywane z pokolenia na pokolenie. Jest to proces tworzenia się dorobku trwałego danej zbiorowości ludzkiej³⁴. Z kolei A. Kłoskowska wskazuje, iż w zakres kultury nie wchodzi wszystkie ludzkie zachowania, lecz jedynie te, które stały się społecznym nawykiem i odznaczają się regularnością właściwą dla większości członków danej grupy. Tak więc badacze ci postulują zakwalifikowanie danych zjawisk jako zjawisk kultury na podstawie ich związku z większą zbiorowością o szerokim zasięgu. Z tego typu podejściem polemizuje R. Linton, który uważa, że aby zaliczyć dane zjawisko do sfery kultury, wystarczy, by wykazywało ono związek przynajmniej z dwoma członkami określonej zbiorowości³⁵.

Zjawiska kulturowe mają charakter wyuczony. Oznacza to, iż kultura nie jest przekazywana w wyniku dziedziczenia cech biologicznych, lecz w procesie uczenia się. Uczenie się kultury może przybierać dwie główne formy. Pierwszą z nich jest proces świadomego uczenia się, drugą – proces uczenia się nieświadomego. Przedmiotem społecznego przekazu kultury są przede wszystkim: wiedza, informacje o rzeczach i ludziach, wartości i normy³⁶.

Pierwszą charakterystyką drugiej kategorii zjawisk kulturowych jest ich wymiar czasowy. Każda kultura ma swój czas trwania. Ponadto kultura stanowi dorobek wielu pokoleń, co oznacza, że jej zjawiska są przekazywane z pokolenia na pokolenie. Istotny wpływ na tworzenie zjawisk kulturowych ma postęp techniczny, a w szczególności nowe wynalazki i innowacje umożliwiające komunikację i przekazywanie idei, takie jak pismo, druk, telewizja, internet.

Z czasowym charakterem zjawisk kulturowych związana jest ich kolejna cecha, jaką jest wymiar przestrzenny. Kultura, stanowiąca integralną cechę gatunku ludzkiego, rozprzestrzenia się wraz z przemieszczaniem się człowieka. Szczególną rolę w badaniu zjawisk kulturowych pod względem ich przestrzennego charakteru odegrał na gruncie nauk społecznych wcześniej scharakteryzowany nurt dyfuzjonistyczny.

W trakcie trwania danej kultury można zaobserwować mechanizmy sprzyjające występowaniu zmian kulturowych. Zaliczyć można do nich ewolucję i dyfuzję. Ewolucja stanowi proces przeobrażeń i zmian, przechodzenia od stanów prostych do bardziej złożonych. Proces ten polega więc na ciągłej kumulacji i wzroście dorobku form kulturowych. Z kolei dyfuzja oznacza proces mieszania się różnych kultur, wzajemnego przejmowania ich cech. Proces dyfuzji zachodzi w wyniku kontaktu kultur i można go podzielić na dwie kategorie. Pierwszą z nich stanowi dyfuzja strukturalna, polegająca na przenikaniu się treści kulturowych z jednej kultury do innej. Drugą stanowi dyfuzja przestrzenna, która polega na rozchodzeniu się lub przenoszeniu elementów kultury, takich jak wzory, instytucje czy obyczaje³⁷.

Kultura posiada również cechy systemu, ze względu na własną logikę wewnętrzną, według której powiązane są ze sobą jej części składowe. W każdym systemie kultury można wyróżnić co najmniej cztery kategorie elementów składowych, takie jak: elementy materialno-techniczne, społeczne, ideologiczne i psychiczne. Jednakże kultury nie należy rozpatrywać jedynie jako prostej sumy jej poszczególnych elemen-

³⁴ S. Czarnowski, *Kultura*, op. cit., s. 13.

³⁵ R. Linton, *Kulturowe podstawy...*, op. cit., s. 47–50.

³⁶ E. Nowicka, *Świat człowieka...*, op. cit., s. 60–63.

³⁷ M. Filipiak (red.), *Wprowadzenie...*, op. cit., s. 42–43.

tów. O odrębności danych kultur świadczą nie ich elementy składowe, które mogą się w nich powtarzać, lecz wzajemne między tymi elementami powiązania oraz przypisywane im znaczenia. Kultura stanowi więc pewnego rodzaju uniwersum symboliczne, w którym dana jednostka jest zatopiona³⁸.

Bibliografia

- Boas F. 1965.** *The Mind of Primitive Man*. The Free Press, New York.
- Chwieduk A., Pomieciński A. 2008.** *Francuska antropologia kulturowa wobec problemów współczesnego świata*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Cuche D. 2004.** *La notion de la culture dans les science sociales*, La Découverte, Paris.
- Czarnowski S. 1958.** *Kultura*, PWN, Warszawa.
- Filipiak M. (red.) 2009.** *Wprowadzenie do socjologii kultury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Gajda J. 2008.** *Antropologia kulturowa. Wprowadzenie do wiedzy o kulturze*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Herder J.G. 2000.** *Myśli o filozofii dziejów (wybór)*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- Kłoskowska A. 1980.** *Kultura masowa*, PWN, Warszawa.
- Kłoskowska A. 2007.** *Socjologia kultury*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Krawczak E. 2004.** *Antropologia kulturowa: klasyczne kierunki, szkoły i orientacje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Kroeber A.L., Parsons T. 1958.** *The Concepts of Culture and Social Systems*, „The American Sociological Review” nr 23.
- Linton R. 1975.** *Kulturowe podstawy osobowości*, PWN, Warszawa.
- Mach Z. 1989.** *Kultura i osobowość w antropologii amerykańskiej*, PWN, Warszawa–Kraków.
- Malinowski B. 2000.** *Kultura i jej przemiany*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Nowicka E., Głowacka-Grajper M. (red.) 2009.** *Świat człowieka, świat kultury. Antologia tekstów klasycznej antropologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Nowicka E. 2005.** *Świat człowieka – świat kultury. Systematyczny wykład problemów antropologii kulturowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ossowski S. 1967.** *Z zagadnień psychologii społecznej. Dzieła*, t. 3, PWN, Warszawa.
- Szczepański J. 1965.** *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa.
- Throsby D. 2010.** *Ekonomia i kultura*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa.
- Żygulski K. 1972.** *Wstęp do zagadnień kultury*, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa.

STRESZCZENIE

Na gruncie nauk społeczno-ekonomicznych pojęcie *kultura* jest jednym z terminów o największym zakresie znaczeniowym. Pojęcie to jest wieloznaczne i niejasne ze względu na fakt stosowania go na gruncie wielu nauk i orientacji badawczych. Ponad-

---

³⁸ Ibidem, s. 43.

to, w wyniku rozwoju nauki, zakres znaczeniowy tego terminu był wielokrotnie zmieniany i częstokroć ulegał on rozszerzeniu o nowe zjawiska.

Artykuł ma na celu syntetyczne uporządkowanie naukowego rozumienia pojęcia *kultura* oraz wskazanie najważniejszych cech zjawisk wchodzących w jego zakres. Podjęta w nim została również próba wskazania wspólnej dla nauk społeczno-ekonomicznych płaszczyzny rozumienia tego terminu.

SŁOWA KLUCZOWE: kultura, zjawiska kulturowe, nauki społeczno-ekonomiczne, socjologia, antropologia, cechy kultury

SUMMARY

In the field of socio-economic sciences one of the terms with the wildest scope of senses is the notion of *culture*. This term seems to be ambiguous and unclear because of multiple uses in many sciences and scientific approaches. Moreover, the semantic range of *culture* has been changed over the years while new aspects of this phenomenon have been discovered.

Synthetic arrangement of scientific meanings of *culture* and presentation of the most significant features of this notion are the main aims of this article, which also included the trial to point out the common field of *culture* used in the socio-economic sciences.

KEYWORDS: culture, cultural phenomenon, socio-economic sciences, sociology, anthropology, cultural features

